

УДК [930.1 : 902.2] (477.73) «1800-1899»

ДОСЛІДЖЕННЯ КЛАСИЧНИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ У ХІХ СТОЛІТТІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Надія Рижєва, Маріанна Ласінська

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського,
Україна, 54030, Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: ryzheva.nadiya@gmail.com, lasmarur@mail.ru

На початку ХХІ ст. у самоідентифікації українського суспільства визначальне підґрунтя складає історико-культурна спадщина, що стала результатом понад двохсотрічного періоду вивчення класичних старожитностей Нижнього Побужжя. Напрацювання учених сприяють реконструкції об'єктивної картини історичного буття всіх народів і подій, які відбувалися на теренах України.

Головна мета даної статті – викладення основних аспектів вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя, зокрема античного поселення Ольвії та її околиць у ХІХ ст. Хронологічні межі нашого дослідження пов'язані з поворотними історичними подіями, що зумовили істотні зміни, як у житті краю у цілому, так і в розвитку археологічної науки на його теренах, зокрема [1].

Саме «період наукових мандрівок» кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. послугував підґрунтям і дав поштовх початку археологічних пошуків у Нижньому Побужжі. Майже всі мандрівники у своїх «подорожніх записках» зазначали, що господарське освоєння нових земель завдає значної шкоди старожитностям Нижнього Побужжя. З руїн Ольвії й інших античних поселень добувався тесаний камінь, який використовувався місцевими мешканцями та переселенцями, як готовий будівельний матеріал [2].

З описів мандрівників нам відомі імена перших дослідників античних пам'яток Нижнього Побужжя. Вперше результати досліджень класичних старожитностей краю опубліковано П.С. Палласом у 1805 році у Парижі у вигляді двотомної праці «Поїздки, що були здійснені у південній частині Російської імперії у 1793, 1794 роках» [3], частина якої опублікована у «Записках» Одеського товариства історії та старожитностей [4]. На жаль, до сьогодні обидва томи роботи повністю не перекладені українською мовою, проте відомими є опубліковані російською мовою переклади двох фрагментів другого тому із скороченого видання 1803 року (виконані М.О. Славич-

Сосногородовою та Г.Е. Карауловим), які, однак, недосконалі та рясніють неточностями та грубими помилками. Переклад другого тому, який тривалий час лишався невиданим [5], підготував інший відомий вчений ХІХ ст. О.Л. Бертьє-Делагард (разом зі своєю сестрою С.Л. Білявською), у межах проекту Таврійської ученої архівної комісії з видання перекладів російською мовою всіх видатних іноземних творів про Крим. У зазначеній праці П.С. Паллас описав усе, що бачив під час своєї подорожі, зокрема у стародавній Ольвії. Науковець правильно визначив місце розташування поселення на правому березі Бузького лиману, між Волоською балкою на півночі та Широкою балкою на півдні. Описи археологічних пам'яток П.С. Палласа відрізняються точністю та дивовижною сумлінністю, оскільки головним для нього стала достовірність наукового факту. Авторитет П.С. Палласа настільки великий, що науковці донині звертаються до його праці як до достовірного джерела відомостей про відсутні нині пам'ятки старовини.

Іншого дослідника, державного діяча та письменника П.І. Сумарокова вразили побачені у міському соборі Миколаєва античні пам'ятки, відомості про які він опублікував у своїй книзі «Мандрівки по всьому Криму та Бессарабії у 1799 р.» [6]. П.І. Сумароков побував в Ольвії за кілька років до П.С. Палласа та незалежно від нього точно локалізував стародавнє поселення та зробив аналогічні Палласовим примітки. Під час візиту до Миколаєва «кримського суддю» найбільше цікавили ольвійські старожитності. П.І. Сумароков докладно описав дві свої подорожі територією Нижнього Побужжя у вигляді «подорожніх записок» і здійснив історичні реконструкції на основі аналізу сучасної йому історичної літератури. Роботи П.І. Сумарокова надто далекі від наукового дослідження у сучасному розумінні цього терміна, однак є дуже важливими, оскільки фіксують утрачені на сьогодні старожитності.

Приблизно у той самий час, що П.С. Паллас і П.І. Сумароков, свій опис місця розташування Ольвії подав військовий інженер Л.С. Ваксель. У своїй книзі Л.С. Ваксель помістив зображення ольвійських пам'яток, що були вже відомі П.С. Палласу й опубліковані ним у його праці: напис-присвята Аполлону простату, знайдена «на Очаківському степу», надгробок Стратону, який «знайдений у річці Буг, біля містечка Богоявленська» і багато ольвійських монет [7].

На початку XIX ст. побачили світ роботи академіка Г.К. Келера, присвячені монетам Ольвії, культу Ахілла у північно-західному Причорномор'ї й іншим питанням ольвійської тематики [8]. У 1804 р. Г.К. Келер відвідав Ольвію та деякі поселення її периферії на Бузькому лимані, зокрема, Чортувате, острів Березань та інші пункти. Ця обставина, без сумнівів, підвищує цінність його досліджень.

На першому етапі вивчення старожитностей Нижнього Побужжя надзвичайно важливою видається нам роль академіка П.І. Кеппена. Раніше складений військовими топографами план Ольвії та її околиць він доповнив матеріалами власної зйомки та вивчення місцевості у 1819 р., даними про відбитки видобутку каменю з оборонних споруд Ольвії й іншими деталями [9]. Двічі відвідавши с. Ільїнське у 1817 та 1819 роках, П.І. Кеппен на зворотному шляху у 1819 р., зупинився у рідному Харкові, де займався збиранням відомостей про стародавню Ольвію, результатом якого стала велика стаття «Ольвія. Стародавнє місто на річці Буг». Доклавши до дослідження план-опис городища та його околиць, автор відправив роботу на відгук архієпископу Євгенію Болховітінову, який висловив низку зауважень до нарису П.І. Кеппена [10]. У подальшому був написаний рукописний «Ольвійський збірник» П.І. Кеппена, центральну частину якого становить один з варіантів статті про Ольвію. На виконання волі автора працю було передано до архіву Одеського товариства історії та старожитностей. Значна частина архіву Товариства згодом опинилась у Києві, в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки імені В.І. Вернадського у фондів Одеського товариства історії та старожитностей. «Ольвійський збірник» П.І. Кеппена загалом містить 14 розділів.

На початок 20-х років XIX ст. припадають нові дослідження античних старожитностей краю. У Парижі в 1822 р. було опубліковано роботу відомого одеського археолога

І.П. Бларамберга «Обрані античні медалі Ольвіополіса або Ольвії» («Choix de medailles antiques d'Olbiopolis ou d'Olbia»). Російський переклад цієї роботи, зроблений О.П. Писаревим, видано у 1828 р. Товариством історії та старожитностей російських. І.П. Бларамберг здійснив аналіз і систематизацію відомого йому нумізматичного матеріалу. Серед рукописів І.П. Бларамберга зберігається також стаття «Notice sur Olbiopolis ou Olbia», яка, можливо, датується 1818-1822 рр., оскільки закінчується аналізом декрету на честь Протогена. За написами, монетами й іншими джерелами збирачем був складений і «ономастичний список громадян Ольвії» з переліком імен і посад, що вони обіймали у міському управлінні [11]. Наукова діяльність археолога стала надзвичайно плідною, оскільки він присвятив себе античній історії Північного Причорномор'я. І.П. Бларамбергом написано кілька десятків статей, більшість яких залишилася невиданою [12]. Значна кількість його дрібних заміток опублікована в іноземних і російських газетах [13]. Завдяки підтримці іншого науковця І.О. Стемпковського, який, імовірно, брав участь у розкопках І.П. Бларамберга на городищі та некрополі Ольвії, І.П. Бларамберг видав у Парижі дослідження, присвячене Ольвії та її монетам [14].

Важливе значення в історії вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя у визначений період має видана у 1826 році робота І.О. Стемпковського «Дослідження про місце знаходження стародавніх грецьких поселень по берегах Понта Евксинського між Тірасом та Борисфеном», в якій не лише використані матеріали його попередників, але і подані результати власних досліджень і спостережень. І.О. Стемпковський закликав почати розкопки «Акрополя або Цитаделі Ольвійської» та курганів некрополя [15], а також вивчити околиці міста: «На правому березі Бугу, у трьох верстах вище руїн Ольвії, видно ознаки невеликого давнього укріплення, очевидно грецького. Тут знаходять багато монет Ольвії із зображенням рогатого Пана; тому і місце це названо мешканцями Чортуватою Балкою. П.С. Паллас згадує про ці руїни у кінці другого тому «Подорожі» своєї південними губерніями Росії. Досить імовірно, що ольвіополіти мали тут передове укріплення проти навали скіфів, можливо також, що тут було поселення тих Мекселінів, мешканців причорноморських, про яких згадується у цікавому Ольвійському написі Протогена, виданому 1823 р. поважним П.І. Кеппеном у Відні...» [16].

Також І.О. Стемповський опублікував інформацію про скарб ольвійських монет, знайдених у грудні 1824 року під час планування двору панського будинку у селі Понятівці Херсонської губернії та повіту у 25 верстах від Херсона вгору по Дніпру, що належав полковнику Баранову. Скарб включав понад 600 монет у гарному стані. Цінність робіт І.О. Стемповського та І.П. Бларамберга полягала у тому, що вони фіксували сліди стародавніх поселень і могильників на території Нижнього Побужжя, особливо ті, які випадково відкривалися у процесі активного господарчого засвоєння краю на початку XIX ст. та формували перші зразки археологічної карти краю. На особливу увагу заслуговує ще одна робота І.О. Стемповського – «Думки щодо розшуків старожитностей у Новоросійському краї» (1823). Звертаючи увагу на постійне використання руйн стародавніх споруд в якості каменоломень для новобудов, науковець нарікав, що «сліди ці, принаймні з краю селищ, щодня більше і більше стираються». Багато античних пам'яток, описаних П.С. Палласом, Л.С. Вакселем та іншими мандрівниками, у часи І.О. Стемповського вже не існувало у тих місцях, де вони були знайдені, – частина старожитностей потрапила у приватні руки або ж була вивезена за кордон. Такі речі виявилися «назавжди... втраченими для науки», ставши безпаспортними.

На думку І.О. Стемповського, для розв'язання проблем в археологічній науці вітчизняні антикварії повинні об'єднатися у наукове товариство з єдиною програмою польових і кабінетних досліджень, яке сприятиме створенню мережі спеціалізованих археологічних музеїв. Опубліковану у 1823 р. Записку І.О. Стемповського «Думки щодо розшуків старожитностей у Новоросійському краї» з упевненістю можна вважати першою науково-дослідницькою програмою вітчизняної науки про класичні старожитності Нижнього Побужжя. Результатом наполегливої роботи І.О. Стемповського та І.П. Бларамберга стало виникнення в Одесі першого спеціалізованого наукового центру класичної археології. У 1830-х роках навколо створеного І.П. Бларамбергом Міського музею старожитностей уперше згрупується об'єднання групи археологів і любителів старожитностей, яке у літературі буде відоме як Одеський археологічний гурток. З його членів дослідженнями старожитностей Нижнього Побужжя займалися М.М. Кир'яков і М.Н. Мурзакевич.

У 1848 р. відбувається подія, яка стала відправною точкою у справі наукового вивчення ольвійських старожитностей. Так, за дорученням Петербурзького археолого-нумізматичного товариства в Ольвії провів дослідницькі роботи граф О.С. Уваров [17]. Подальші дослідження, проведені ним на території краю у 1853 році, знайшли відображення у «Дослідженні про старожитності Південної Росії та берегів Чорного моря».

У першій половині XIX ст. безперечно важливим чинником розвитку інтересу до античних старожитностей Нижнього Побужжя серед освічених верств населення краю було видання газет і журналів, із числа яких найбільш інформативним є «Одеський вісник», що, за словами А.О. Скальковського, був «чи не найкращим журналом у Росії» [18]. До співпраці у подібних періодичних виданнях активно залучалися місцеві антиквари – І.П. Бларамберг, І.О. Стемповський, О.Ф. Спаду, Е.В. Тетбу де Маріньї, О.С. Стурдза, В.Г. Тепляков, М.Н. Мурзакевич, Д.В. Карейша, А.Б. Ашик та інші, які публікували свої статті під рубриками «Старожитності», «Давня географія», «Історія», «Матеріали для історії Новоросійського краю» [19].

Велику популярність мав «Новоросійський календар», який видавався з 1835 р. при канцелярії Новоросійського генерал-губернатора [20]. Цей змістовний довідник водночас став і збірником наукових і літературних статей, оскільки редагувався адміністрацією та педагогами Ришельєвського ліцею, серед яких був і видатний дослідник старожитностей Нижнього Побужжя М.Н. Мурзакевич. Одеську періодику першої половини XIX ст. з повним правом можна вважати не лише суспільно-політичною й економічною, а й історико-археологічною, в якій час від часу друкувалися статті, присвячені старожитностям Нижнього Побужжя.

У 1841 р. вийшов опис першої частини наукового каталогу – нумізматичної колекції Одеського міського музею старожитностей, який містив передмову з коротким нарисом археологічних досліджень у Новоросії. Книга опублікована латинською мовою, «як доступною усім антикварам та особливо нумізмам», тиражем у 300 примірників на кошти утвореного на той час Одеського товариства історії та старожитностей [21].

В архіві Одеського археологічного музею зберігається альбом «Малюнки предметів, що належать Одеському міському музею старожитностей», створений під керівництвом

М.Н. Мурзакевича відомим майстром Карло Боссолі. В альбомі представлено 92 таблиці з олівцевими малюнками єгипетських старожитностей, грецьких ваз, теракот, бронзових виробів, скульптури, рельєфів, давньогрецьких і латинських написів, щоправда, без анотацій. З малюнків видно, що чи не п'ята частина всього зібрання складена з античних пам'яток, знайдених у Нижньому Побужжі, Ольвійських, Березанських і Тендрівських. П.О. Каришковський, уважно вивчивши альбом, виявив на його сторінках малюнки двох загублених Ольвійських написів з присвятою Ахіллу Понтарху й Аполлону Простату [22].

Водночас з одеським науковим центром дослідження античних старожитностей Нижнього Побужжя, сформувалась харківська археологічна школа, в основі якої були роботи одного із найстаріших університетів східної Європи – Харківського Імператорського університету. До числа найвідоміших дослідників античних пам'яток Нижнього Побужжя належить І.С. Рижський. Він побував на городищі стародавньої Ольвії та зробив опис, скопіювавши два стародавні написи, які зберігались у місцевих жителів [23]. Професор вважав усю територію урочища Ста Могил, тобто ольвійський некрополь, залишками стародавнього міста. На думку І.С. Рижського, найцікавіше місце за кількістю знайдених старожитностей, що іменувалося місцевими мешканцями Містечком, знаходилось нижче Ільїнського за півтори версти від села, тобто власне городище Ольвії. Згідно з описом дослідника, йдеться про Верхнє місто з цитаделлю [24]. І.С. Рижський описав знахідки на території Нижнього міста, на березі Бузького лиману й у самому лимані, докладно розкривши способи збору старожитностей місцевими мешканцями.

23 квітня 1839 р. група любителів історії та археології – таємний радник О.С. Стурдза, дійсні статські радники Д.М. Княжевич та А.Я. Фабр, колезький асесор, член Паризького азійського товариства М.М. Кір'яков, ад'юнкт Ришельєвського ліцею М.Н. Мурзакевич – заснували Одеське товариство історії та старожитностей, яке через кілька років у 1872 році отримало найменування «Імператорського» [25]. Комітет «для складання попереднього плану майбутніх видань товариства», до складу якого входили Д.М. Княжевич, М.Н. Мурзакевич, М.І. Надеждин, В.В. Григор'єв, 31 травня 1840 р. представив план майбутніх «Записок».

На засіданні обрано редакційний комітет у складі Д.М. Княжевича, М.Н. Мурзакевича,

О.С. Стурдзи, М.І. Надеждина та В.В. Григор'єва. Незаперечним є надзвичайне значення цього друкованого органу у розвитку вітчизняної класичної археології. У 1844-1860 роках вийшло 4 томи (6 книг) праць Одеського товариства історії та старожитностей. У першому розділі друкувалися статті з археології, історії, географії, статистики Новоросії, у другому («Збірник матеріалів») публікувалися відомості про нові знахідки археологічних пам'яток, написів, монет, грамот, документів, актів тощо, у третьому («Суміш») – різноманітні відомості, кореспонденції, некрологи тощо. Окреме місце у роботах членів Одеського товариства історії та старожитностей займає вивчення пам'яток античності, розташованих у пониззі Бугу. Проблеми стародавньої географії регіону, звернення до епіграфічних і нумізматичних матеріалів визначають основні вектори дослідницького інтересу у цій галузі.

Наукова діяльність членів ученої спілки любителів старовини, відбита на сторінках «Записок», за своїм типом умовно поділяється на два періоди. Перший з них тривав із 1844 року та носив суто «кабінетний характер». Певною межею можна позначити початок другого періоду з середини 90-х років XIX сторіччя, коли глибокий інтерес до «старовини» з боку всієї спілки науковців-істориків Товариства поступово переростає у професійне заняття археологією. Саме у цей період до лав наукового загалу товариства вступає вчений, який здійснив неоціненний внесок у формування традицій польової археології та науки про античність – Ернст Романович фон Штерн. З моменту входження цієї видатної особистості до числа членів Товариства, статті вміщені у «Записках» набувають належного академічного характеру [26].

Одеська археологічна школа відіграла вирішальну роль у справі дослідження античних пам'яток Нижнього Побужжя у XIX ст. Ядром її формування став Новоросійський університет. Біля витоків археологічної науки в університеті стояв Ф.А. Струве. Він опублікував у своїй відомій роботі «Нові написи ольвійські» (Одеса, 1866) «напис Колегії Сімох» і псефізм на честь Посида, сина Сатира, знайдені в Ольвії. Ф.А. Струве подає докладний опис, переклад збереженої частини та тлумачення тексту, вміщеного в написах [27].

У другій половині XIX ст. Новоросійський університет став одним із пріоритетних центрів наукового вивчення старожитностей Нижнього Побужжя, що здебільшого було пов'язано з роботою Ф.А. Струве, В.Н. Юрге-

вича, Ф.К. Бруна, Е.Р. Штерна. Основним напрямом дослідницького інтересу науковців-викладачів стали проблеми стародавньої географії регіону, звернення до епіграфічних і нумізматичних матеріалів, знайдених на території Ольвії та Березані. Найбільшу кількість польових сезонів (1904-1909, 1913 років) Ернст Романович фон Штерн провів на острові Березань. Античні скарби Березані вабили дослідників старожитностей з початку XIX ст., але перші розкопки на острові були проведені Р.О. Пренделем лише у 1884 році. Подальші дослідження цієї античної пам'ятки відбулися після дванадцятирічної перерви у 1896 році, які організував і провів учень Е.Р. фон Штерна – Б.В. Фармаковський.

У 1900 р. Г.Л. Скадовський, який у 1900-1901 роках вивчав березанський некрополь, запросив Ернста Романовича на острів для вивчення керамічного матеріалу, піднятого ним під час розкопок. Проаналізувавши знахідки, Е.Р. фон Штерн дійшов висновку, що античне поселення на острові є одним із найдавніших (VII – початок VI ст. до н.е.) на північному узбережжі Чорного моря [28]. Результатом проведених Е.Р. фон Штерном археологічних розкопок стала створена ним автентична наукова концепція історичного розвитку Березанського поселення, основна суть якої полягала у «дворазовому» заселенні острова. При цьому вчений вважав, що саме поселення проіснувало на острові приблизно протягом сторіччя. Незважаючи на те, що на сьогоднішній день застосована Ернстом Романовичем методика ведення розкопок вважається застарілою, його наукові ідеї здебільшого отримали у подальшому підтвердження, а важливість проведених науковцем досліджень неможливо переоцінити.

Дослідження професорсько-викладацького складу університету публікувалися у науково-інформаційних виданнях: «Літописи Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті» та «Записки Імператорського Новоросійського університету». Останні вийшли друком у 113 томів у 1867-1913 роках.

Археологічна комісія стала справжнім науковим центром вітчизняної археології XIX ст. У щорічних звітах наукової установи містилося багато цінної інформації про «здійснення археологічних розкопок» античних пам'яток на території Нижнього Побужжя. Друкованим органом Комісії вважалися «Звіти», які видавалися російською та французькою мовами й інформували про роботу Комісії протягом од-

ного чи двох років. Кожен том мав два відділи: «Звіт» комісії про дії за минулий рік і «Додатки» – про зміст зображення або тільки пояснення предметів, знайдених під час розкопок чи тих, що перебували в Ермітажі й інших подібних установах. За 1859-1915 роки. вийшло 46 томів. Також Комісія випустила 22 атласи до «Звітів», альбом малюнків і вказівники за 1882-1898 рр., 37 томів «Матеріалів з археології Росії» (1866-1918 рр.), 66 випусків «Відомостей Археологічної комісії» (1-й том у 1886 р., потім у 1901-1918 рр.) та 9 окремих видань, присвячених питанням вітчизняної археології. З окремих видань Комісії варто звернути увагу на «Матеріали з археології Росії» (1-й і 2-й випуски «Старожитності Геродотової Скіфії» (1866 р.); 3-й і 4-й – (1873 р.), де також містяться відомості про класичні археологічні пам'ятки Нижнього Побужжя.

У 1873 році Археологічна комісія здійснює першу спробу залучитися до вивчення Ольвії – вона відправляє туди своїх членів І.Є. Забеліна та В.Г. Тизенгаузена, які провели в Ольвії значні земельні роботи як на городищі, так і на некрополі. За своїм обсягом ці розкопки далеко перевершили всі раніше проведені в Ольвії археологічні роботи. У 1886 році невеликі роботи велися І.К. Суручан на території Ольвійських поселень та її периферії, біля селищ Стара Богданівна та Кам'янка. Результати досліджень він опублікував у «Звіті про дії Імператорської археологічної комісії за 1886 рік» [29]. У 1894 році поблизу Парутинського кладовища вів розкопки В.Н. Ястребов, після чого надрукував «Звіт про розкопки, здійснені у с. Парутине» [30]. У 1894 році Археологічна комісія повертається до питання про розкопки в Ольвії, відрядивши туди Б.В. Фармаковського. У 1896 р. Б.В. Фармаковський змушений був обмежитися розкопками некрополя на селянських подвір'ях і вулицях села Парутине [31].

З 1901 р. починає виходити окремими випусками видання Археологічної комісії «Відомості», яке формувалося відповідно до накопиченого матеріалу обсягом від 5 до 10 друкованих аркушів з малюнками у тексті та на окремих таблицях і являло собою збірник археологічних новин названих міст, *in extenso* або у витягах, які окремо додавалися до випусків, а також із надзвичайно цінними бібліографічними відомостями. Значна кількість матеріалів, надрукованих у «Відомостях» щодо старожитностей Нижнього Побужжя, присвячувалась пам'яткам античності й опублікова-

на відомим археологом, дослідником Ольвії Б.В. Фармаковським. Безсумнівний науковий авторитет ученого зробив їх надзвичайно важливим джерелом історіографії археології краю.

Споріднену групу статей, присвячених античним пам'яткам, становить науковий доробок іншого відомого дослідника старожитностей Північного Причорномор'я, вчителя Б.В. Фармаковського – Є.Р. фон Штерна. До них належить «Ваза з рельєфними прикрасами з Ольвії», «До питання про античний посуд зі штемпелем КІРВЕІ» (1902) [32]. Усі вони виконані на високому науковому рівні, хоча першість в археологічному вивченні Ольвії серед дописувачів «Відомостей» все ж таки належить Б.В. Фармаковському.

Окрім Б.В. Фармаковського й Є.Р. фон Штерна, значний масив публікацій про епіграфічні пам'ятки античного періоду з Північного Причорномор'я належить В.В. Латишеву. Особливий інтерес викликає стаття «Епіграфічні новини з Південної Росії (знахідки 1901-1903 років)» [33], перша частина якої присвячена Ольвійським написам. Вона яскраво демонструє резонанс і значний інтерес у науковому співтоваристві Російської імперії й інших країн, який викликали археологічні відкриття Б.В. Фармаковського в Ольвії. Пізніше у своїх статтях В.В. Латишев також приділяв значну увагу Ольвійським пам'яткам матеріальної культури [34]. Ці роботи з аналізу епіграфічного матеріалу з Ольвії не втрачають актуальності до сьогодні та дають можливість проводити наукові аналогії з сучасними знахідками, здійснювати узагальнення матеріалу.

Значну роль в історії вітчизняної археології відіграв Олексій Сергійович Уваров, який протягом 1848 року зумів об'їхати територію від Дунаю до Таманського півострова. Матеріали цієї подорожі увійшли до першої археологічної праці дослідника: «Дослідження про старожитності Південної Росії і берегів Чорного моря» [35]. Окремо було видано літографований атлас з 40 таблицями «Зібрання карт і малюнків до досліджень про старожитності Південної Росії і береги Чорного моря» [36]. Найбільш важливим об'єктом для О.С. Уварова виявилися руїни античної Ольвії. З ініціативи О.С. Уварова створюється у 1864 р. Московське археологічне товариство, яке відрізнялося демократичністю складу, а його засідання були відкриті для публіки. Подальша організація Археологічних з'їздів сприяла залученню до вивчення історико-археологічної проблематики не лише науко-

вців, а й широкого загалу археологів-любителів і краєзнавців по всій країні. У виданнях Археологічних з'їздів, традиційно для археологічної науки другої половини XIX ст., містяться історіографічні описи, власне «Матеріали» – статті, присвячені архівній та археологічній справі, напрацювання ретроспективного характеру на зразок «Огляду діяльності перших дванадцяти з'їздів» графині П.С. Уварової, а також доповіді почесних учасників [37]. Традиційно популярні серед дослідників старожитностей Нижнього Побужжя античні пам'ятки о. Березані й Ольвії широко репрезентовані учасниками та кореспондентами Археологічних з'їздів. Серед них роботи Р.О. Пренделя, В.К. Мальмберга, В.Н. Юргевича, В.В. Латишева, О.П. Бурачкова, В.І. Модестова, Б.В. Фармаковського, Є.Р. фон Штерна й інших. Серед робіт Є.Р. фон Штерна, творчий доробок якого найбільш широко презентований у «Трудах», хотілося б виділити публікації про виступи на міжнародних Археологічних з'їздах, призначені протидії фальсифікаціям і підробкам еліно-скіфських старожитностей, ювелірних виробів, ваз, надписів і монет, які у великій кількості зустрічались на ринках та у приватних колекціях того часу. Робота про «Значення керамічних знахідок для культурної історії чорноморської колонізації» була надрукована у другому томі матеріалів XI Археологічного з'їзду [38].

Більшість нарисів про старожитності Нижнього Побужжя, що вміщено у «Трудах» Археологічних з'їздів, неодноразово передруковувались Є.Р. фон Штерном і його колегами в інших авторитетних спеціалізованих виданнях того часу, таких, як: «Записки Одеського товариства історії і старожитностей», «Звіти Археологічної комісії», «Журнал Міністерства народної освіти» і т. ін. Наголосимо на тому, що ці праці своїм змістом ще раз підтверджують якісний прорив, який стався на межі XIX–XX ст. у методиці ведення польових досліджень, у рівні наукового обробку матеріалів, класифікації, датуванні тощо.

Доленосним, у сенсі прориву в розвитку дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя, став VI-й Одеський археологічний з'їзд 1884 року. З'їзд, високий організаційний і науковий рівень якого забезпечили Новоросійський університет та Одеське товариство історії та старожитностей, завершив значний етап в історії археологічних з'їздів. Він був певним піком, під час якого закладаються підвалини подальшого формування методології археологічних досліджень краю [39].

Отже, упродовж XIX ст. відбувається процес формування археології як самостійної науки. На основі аналізу комплексу джерел і публікацій ми виділяємо у розвитку археологічного вивчення пам'яток Нижнього Побужжя два етапи.

Перший етап (початок XIX ст. – 1848 р.) окреслюється випадковими знахідками й епізодичними археологічними роботами, першими «кабінетними» дослідженнями, формуванням музейних зібрань старожитностей і створенням дослідницьких програм; у літературу потрапляють лише предмети музейної цінності, а кількість опублікованих і неопублікованих історіографічних джерел ще надто мала та носить здебільшого фактографічний, описовий характер.

Другий етап (1848-1900 рр.) характеризується поступовим переходом до планових археологічних робіт, але археологія ще не посідає належного місця у системі гуманітарних наук. Матеріали – здебільшого випадкові знахідки, лише незначний відсоток яких становлять дослідження О.С. Уварова, П.К. Бруна, М.Є. Аркаса, І.Є. Забеліна, В.Г. Тизенгаузена, І.К. Суручана, Р.О. Пренделя, В.М. Ястребова, Б.В. Фармаковського, Ю.А. Кулаковського. Є.Р. фон Штерна, Б.В. Фармаковського, В.В. Латишева, Г.Л. Скадовського. Відбувається створення низки історико-археологічних товариств, які згуртовують значну кількість науковців, зумовлюють відчутні зрушення у теорії науки тощо. Для розвитку практичної археології найбільше значення мали Археологічні з'їзди, які розширили спектр вивчення пам'яток різних періодів історії людства. Для теорії науки цей етап характеризується різким збільшенням кількості літературних джерел, з'являється не лише ціла серія робіт окремих дослідників, а й низка видань, друкованих історико-археологічними товариствами та науково-освітніми установами. У цих виданнях, простежується підвищення рівня науковості, формування відповідного термінологічного, понятійного апарату, поява більш визначеної спеціалізації, перший науковий аналіз праць попередників та елементи наукової дискусії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сеницын М.С. Развитие археологии в Одессе / М.С. Сеницын // Записки Одесского археологического общества. – Одесса, 1960. – Т. 1. – С. 7; Славин Л.М. Основные этапы изучения Ольвии / Лазарь Моисеевич Славин // Записки Одесского археологического общества. – Одесса, 1960. – Т. 1 (34). – С. 47; Папанова В.А. Урочище Сто могил – некрополь Ольвии Понтийской: Монография / Валентина Папанова. – К.: Знання України, 2006. – 278 с.

2. Карасев А.Н. Планы Ольвии XIX в. как источник для исторической топографии города / А.Н. Карасев // Материалы по археологии северного Причерноморья. – 1956. – № 50. – С. 9-34.

3. Паллас П.С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам русского государства в 1793-1794 годах / Петр Симон Паллас: Отв. ред. Б.В. Лёвшин; сост. Н.К. Ткачева. – М.: Наука, 1999 – Научное наследство. – Т. 27. – 246 с.; Pallas P.S. Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs in den Jahren 1793 und 1794 / Peter Simon Pallas. – Leipzig: Bey G. Martini, 1799-1801. – Bd. 1-2.

4. Паллас П.С. Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 годах: [Пер. с нем. М.С. Примеч. Г. Караулова] / Петр Симон Паллас // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – 1881. – Т. 12. – Отд. 1 – С. 62-208; Паллас П.С. Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань / Петр Симон Паллас // ЗООИД. – 1883. – Т. 13. – Отд. 1. – С. 35-107.

5. Паллас П.С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам русского государства в 1793-1794 годах / Петр Симон Паллас: Отв. ред. Б.В. Лёвшин; сост. Н.К. Ткачева. – М.: Наука, 1999. – Научное наследство. – Т. 27. – 246 с.

6. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году: С ист. и топогр. описанием всех тех мест / Павел Иванович Сумароков. – М.: Тип. ун-та у Ридигера и Клаудия, 1800. – [8], 238 с.

7. Ваксель Л.С. Изображения разных памятников древности, найденных на берегах Черного моря, принадлежащих Российской империи. Снятые с подлинников в 1797-м и 1798-м годах, с приложением географической карты тех мест, где оные памятники обретенны, с древними наименованиями / Лев Савельевич Ваксель. – СПб.: Печатано у И.К. Шнора, 1801. – С. 5, 7.

8. Kohler H.K.E. Remarques sur un ouvrage intitulé: Antiquites Grecques du Bosphore-Cimmerien / Heinrich Karl Ernst von Kohler // Serapis. – Spb., 1823. – Th. 1. – (H.K.E. Kohler's gesammelte Schriften. Bd. 1. P. 81-234: про праці Рауль-Рошетта 1822 р., р. 81-218; Стемпковського 1822 р., р. 218-235; Кеппена 1823 р., р. 232-234); Kohler H.K.E. Beurtheilung einer Schrift: Alterthumer am Nordgestade des Pontus / Heinrich Karl Ernst von Kohler // Serapis. – Spb., 1823. – Th. 2. – (H.K.E. Kohler's gesammelte Schriften. Bd. 2. – S. 5-44); Köhler H.K.E. Remarques sur un ouvrage intitulé: Antiquités Grecques du Bosphore-Cimmérien / Heinrich Karl Ernst von Kohler // Gesammelte Schriften. – Spb., 1850. – Bd. 1. – S. 88; (И.И. Толстой. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. – Пг., 1918. С. 51. Прим. 3).

9. Таблица IX // ЗООИД. – Одесса, 1872. – Т. 8. – Таблицы.

10. Мурзакевич Н.Н. Митрополит Евгений и академик Кеппен / Николай Никифорович Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1872. – Т. 8. – С. 404-411.

11. Институт рукописей Центральной научной библиотеки имени В. Вернадського НАНУ, ф. V, спр. 1019, арк. 1-7

12. Мурзакевич Н.Н. Приобретенные обществом неизданные сочинения Бларамберга / Николай Никифорович Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 652.

13. Систематический указатель книг и статей по греческой филологии, напечатанных в России с XVII столетия по 1892 г. на русском и иностранных языках. С прибавлением за 1893, 1894 и 1895 годы / [сост. П.И. Проzorov]. – СПб., 1898. – (за вказ.)

14. Choix des médailles antiques d'Olbiopolis ou Olbia faisant partie du cabinet de Blaramberg à Odessa / Ivan Fedorovich Blaramberg: [з додаванням плану руїн Ольвії та 21 таблиць, що містять в собі 204 зображення монет та 29 монограм. Російською: «Описание древних медаль Ольвіи или Ольвиополя, находящихся в Одессе, в кабинете г. Бларамберга»: переклад О. Писарева. – М., 1828]. – Paris, 1822.

15. Стемповский И.А. Мысли относительно изысканий древностей в Новороссийском крае / Иван Алексеевич Стемповский // Отечественные записки. – СПб., 1827. – Ч. 29. – Кн. 81. – С. 54-55

16. Стемповский И.А. Мысли относительно изысканий древностей в Новороссийском крае / Иван Алексеевич Стемповский // Отечественные записки. – СПб., 1827. – Ч. 29. – Кн. 81. – С. 40-72.

17. Славин Л.М. Основные этапы изучения Ольвии / Лазарь Моисеевич Славин // Записки Одесского археологического общества. – Одесса, 1960. – Т. 1 (34). – С. 48.

18. Відділ Рідкісних видань та рукописів (Музей книги) Одеської національної наукової бібліотеки імені М. Горького (далі – ВРВР ОННБ). – рук. 62/6, арк.15-15об.

19. Мурзакевич Н.Н. Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым: Читан секретарем ООИД в заседание оногo 29 ноября 1856 г. / Николай Никифорович Мурзакевич. – Одесса, 1860. – С.31-33.

20. Рибас Л.М. де. Библиографические материалы по истории Новороссии: Указатель статей, заметок и разных материалов, помещенных в «Календарях», «Новороссийском календаре», «Памятной книжке» и «Адрес-календаре» Одесского градоначальства, а так же в «Трудах Одесского статистического комитета» с 1832 по 1914 год / Людвиг Михайлович де Рибас. – Одесса: «Славянская тип.» Е. Хрисогелос, 1914. – [2], 25 с.: Отдельный оттиск из: ЗООИД. – Одесса, 1915. – Т. 32.

21. Мурзакевич Н.Н. Музеум Одесского общества истории и древностей / Николай Никифорович Мурзакевич. // Отд. оттиск из Новороссийского календаря на 1851 г. – Одесса, 1851. – С. 4.

22. Карышковский П.О. Заметки об Ольвии и Борисфене / Петр Осипович Карышковский // Записки Одесского археологического общества – Одесса, 1967. – Т. 2 (35). – С. 75-90.

23. Рижский И.С. О городище Ольвии и другие примечания / И.С. Рижский // Технологический журнал. – 1808. – Т. 5. – № 4.2. – С. 161-165.

24. Рижский И.С. О городище Ольвии и другие примечания / И.С. Рижский // Технологический журнал. – 1808. – Т. 5. – № 4.2. – С. 163.

25. Брун Ф. Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания / Филипп Карлович Брун. – Одесса: Тип. Францова, 1870. – 35 с.; Брун Ф.К. Тридцатилетие Одесского общества истории и древностей, его записки и археологические собрания / Филипп Карлович Брун // ЗООИД. – Одесса, 1872. – Т. 8. – С. 332.

26. Προπεμπτήρια. Сборник статей, изданный Одесским обществом истории и древностей в честь почетного члена Эрнста Романовича фон Штерна. – Одесса, 1912. – С. 150-157.

27. Струве В.В. Новые надписи Ольвийские / Василий Васильевич Струве // ЗООИД. – Одесса, 1867. – Т. 6. – С. 1-29.

28. Штерн Э.Р. О новейших раскопках в г. Аккермане

и на острове Березани / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т. 23. – III. Протоколы. – С. 89.

29. Суручан И.К. Доклад о действиях Императорской Археологической Комиссии за 1886 г. / И.К. Суручан // Отчеты Археологической комиссии 1882-1888 гг. – СПб., 1891. – С.СІХ-СХІV.

30. Ястребов В.Н. Отчет о раскопках, произведенных в с. Парутине / Владимир Николаевич Ястребов // Отчеты Археологической комиссии 1894 г. – СПб., 1896. – С. 98-103.

31. Фармаковский Б.В. Производство археологических раскопок в Херсонской губернии / Борис Владимирович Фармаковский // Отчет Археологической комиссии 1896 г. – СПб., 1898. – С. 78-85, 200-212.

32. Штерн Э.Р. Ваза с рельефными украшениями из Ольвии / Эрнст Романович фон Штерн // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1902. – Вып. 3. – С. 93-113; Штерн Э.Р. К вопросу об античной посуде со штемпелем КРВЕІ / Эрнст Романович фон Штерн // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1902. – Вып. 4. – С. 141-142.

33. Латышев В.В. Эпиграфические новости из Южной России (находки 1901-1903 годов) / Василий Васильевич Латышев // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1904. – Вып. 10. – С. 1-91.

34. Латышев В.В. Эпиграфические новости из Южной России (с 18 снимками) / Василий Васильевич Латышев // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1905. – Вып. 14. – С. 94-137; Латышев В.В. Эпиграфические новости из Южной России (находки 1905 г.) / Василий Васильевич Латышев // Известия Императорской археологической комиссии. – СПб., 1906. – Вып. 18. – С. 109-110; Латышев В.В. Три свинцовые пластины с надписями из Ольвии / Василий Васильевич Латышев // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1908. – Вып. 27. – С. 68-144; Латышев В.В. Эпиграфические новости из Южной России. Ольвийская и херсонская надписи, найденные в 1908 г. / Василий Васильевич Латышев // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1909. – Вып. 33. – С. 41-49.

35. Уваров А.С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря / Алексей Сергеевич Уваров. – СПб.: Тип. Экспедиции заготовления гос. бумаг, 1851-1856. – Вып. I. – С.1-138; Уваров А.С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря / Алексей Сергеевич Уваров. – СПб.: Тип. Экспедиции заготовления гос. бумаг, 1851-1856. – Вып. II. – С. 139-184.

36. Уваров А.С. Собрание карт и рисунков к исследованию о древностях Южной России и берегов Черного моря / Алексей Сергеевич Уваров. – СПб.: Тип. Экспедиции заготовления гос. бумаг, 1853. – Вып. I. – 42 л. – План XXV.

37. Труды Двенадцатого Археологического съезда в Харькове 1902 г. [В 3 т.] / Под ред. Уваровой. – М.: Товарищество тип. А.И. Мамонтова, 1905. – Т. 1. – С. 409.

38. Труды Одиннадцатого Археологического съезда в Киеве, 1899 г. / Под редакцией графини Уваровой и С.С. Слуцкого: [С 26 фототипными таблицами]. – М.: Печатня А.И. Снегиревой, Остоженка, 1902. – Т. 2. – С. 108-111.

39. Залізник М. Праці археологічних з'їздів у Харкові й Катеринославі / М.Залізник // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1909. – Т.ХС. – Кн. IV. – С. 179-212.

Рижєва Надія, Ласінська Маріанна Дослідження класичних старожитностей Нижнього Побужжя у ХІХ столітті: історіографія питання

У статті на основі залучення значної кількості джерел і літератури здійснено комплексне дослідження та зроблено спробу з'ясувати та проаналізувати рівень висвітлення вивчення античних археологічних пам'яток Нижнього Побужжя у науковій літературі впродовж ХІХ ст.

Ключові слова: археологічний осередок, Нижнє Побужжя, історично-археологічне товариство, краєзнавство, археологічна школа, історіографія археології, археологічні античні пам'ятки

Рыжева Надежда, Ласинская Марианна Исследование классических древностей Нижнего Побужья в ХІХ веке: историография вопроса

В статье на основе привлечения значительного количества источников и литературы осуществлено комплексное исследование и сделана попытка выяснить и проанализировать уровень освещения изучения античных археологических памятников Нижнего Побужья в научной литературе в течение ХІХ в.

Ключевые слова: археологический центр, Нижнее Побужье, историко-археологическое общество, краеведение, археологическая школа, историография археологии, археологические античные памятники

Ryzheva Nadija, Lasinska Marianna Researching of classical antiquities in the Lower Bug region in ХІХth century: historiography

The article based on attracting a significant number of sources and literature, complex research and attempt to clarify and analyze the level of coverage of ancient archaeological sites of the Lower Bug region in the scientific literature during the ХІХth century.

On the basis of attraction the great number of archival sources and literature, the comprehensive study and attempt to determine and analyze the level of scrutiny in the history of archaeological study in the Lower Pobuzhya in ХІХ century by the scientific literature.

The level of scientific and theoretical study of the problem, the level and completeness of the sources base are determined. The process of the birth and development of archeology were described in article. The importance of scientific schools and research organizations ХІХ century in the process of formation of archaeological science were presented.

Much of the material of the archaeological work of some organizations and researchers were published in the article at first time. These data remained unknown for the scientific audience. Such materials included documents: from the Odessa Society of History and Antiquities, from professors of Novorossiysk' University, from archaeologists and ethnographers. Ways of generating methods of scientific research in exploration and from fixed jobs were retraced. This research was based on materials, which were published by historical archaeological and local history societies, academic institutions and individual researchers in the ХІХ century.

Keywords: archaeological centre, Lower Pobuzhya, historical and archeological community studies, archaeological school, historiography of archaeology, classical antiquities

Рецензенти:

Буйських А.В., д.і.н., ст. наук. співр.

Симоненко О.В., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 17.09.2016 р.